

Юрій Скіра

Національний університет «Львівська політехніка», Україна

ПОЧАТОК АКЦІЇ ПОРЯТУНКУ ЄВРЕЇВ МИТРОПОЛИТОМ АНДРЕЄМ ШЕПТИЦЬКИМ У СЕРПНІ 1942 Р.

Yuriy Skira

Lviv Polytechnic National University, Ukraine

START OF THE CAMPAIGN FOR THE RESCUE OF THE JEWS BY THE METROPOLITAN ANDREY SHEPTYTSKY IN AUGUST 1942

Start of the campaign for the rescue of Jews by the Metropolitan Andrey Sheptytsky in August 1942 is studied in the article. The author begins with an analysis of the August campaign in 1942 as a massive Holocaust of Lviv's Jewish community. He focuses on the fact that a foreboding of imminent catastrophe felt by some Jews led them, in despair, to address the Head of the Ukrainian Greek Catholic Church. A visit of Rabbis Dawid Kahane and Kalman Chameides started the campaign for the rescue of Jewish children from Lviv Ghetto. Active rescue efforts regarding adult Jews were made during the August operation. Some sources allow us to assert that sheltering the Jews in cellars of St. George's Cathedral architectural complex was not a one-time act of commitment but an ongoing rescue operation under conditions of growing genocide. Events that took place in August 1942 became the turning point for Metropolitan Andrey Sheptytsky and Lviv Jews and their relationship, since they started the process of rescuing people deprived of the right to live by the Nazis. This rescuing campaign developed during the following months of autumn 1942.

Keywords: rescue campaign, Metropolitan, Holocaust, Rabbi, children.

Проблематика, яка стосується практичних питань порятунку євреїв духовенством та монахами спільнотами Греко-Католицької Церкви під час Голокосту, є малодослідженою. Причина цього полягає у незначній кількості джерел, які залишилися з тієї доби. В більшості джерельна база складається із спогадів, свідчень, інтерв'ю з учасниками тих подій або ж людей, які з ними спілкувалися. Щодо історіографії, то даними питаннями займалися Ж. Ковба, Ш. Редліх, Ю. Бусганг. На сучасному етапі є потреба у поглибленні вивчень відносин служителів Греко-Католицької Церкви з представниками єврейських громад Галичини під час Другої світової війни. Дана стаття ставить собі за мету дослідити початковий етап акції порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким, залучаючи при цьому невідомі досі джерела.

Висловлюючи свій протест у пастирських посланнях, листах та розмовах з оточенням, проти антисемітської політики та жорстокості нацистів, що з кожним місяцем окреслювалася у добре продуманий і організований до деталей геноцид, митрополит Андрей Шептицький розпочав літом 1942 р. перехід до реалізації систематичного порятунку євреїв. Це було зумовлено наростаючими хвилями нищення єврейського населення у Львові. Їх вершиною стала «серпнева» акція 1942 р.¹. У спогадах очевидців тих подій, вона запам'яталася своїми вражаючими масштабами вбивств та переслідувань. Впродовж цієї акції 10-22 серпня 1942 р., у місті було вбито більше 40 тис. євреїв². Операція була розроблена блискуче, з погляду військової стратегії: було складено план блокади окремих будинків і вулиць, одних жертв вивозили до залізничної станції Львів-Клепарів, а звідти до газових камер концентраційного табору смерті Белжеця, інших доправляли на розстріл біля Янівського концентраційного табору, до сіл Винники і Лисиничів³. Акція завершилась тим, що

¹ Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa, 138.

² Schenk, D. (2012). *Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej*. Kraków, 245.

³ Гонігман, Я. (2009). Катастрофа львівського єврейства (1941-1944). *Незалежний культурологічний журнал «І»*, 179.

23 серпня 1942 р. частина німецьких підрозділів, що брала участь у її реалізації, вирушила до містечок Городка та Рави-Руської ліквідувати тамтешні гетто¹.

Напередодні «серпневої» акції львівські євреї відчували наближення загрози². Тому кожен намагався знайти якесь укриття чи інший спосіб вижити. І деякі з них вирішили шукати порятунку у глави Греко-Католицької Церкви митрополита Андрея Шептицького. Рабин прогресистської синагоги у Львові на вул. К. Шайнохи 6 (сучасна вул. Банківська) Давид Кагане так аргументував свій вибір: «У цьому не було нічого незвичного: неодноразово євреї знаходили захист у вищих служителів церкви, які часто виявляли розуміння їх трагічного становища»³. Проте насправді це був важкий вибір для євреїв. Коли Курт Левін запропонував своїй матері, Рахіль Левін, піти і порадитися про їхній можливий порятунок з митрополитом, вона, котрої покійний чоловік був у дружніх стосунках з ним, поставилась до цього скептично, але загалом не заперечувала⁴. Але, коли митрополит сказав, що має два місця для укриття і дітей потрібно привести наступного ранку, вона, спершу, навіть не хотіла говорити вдома про цю можливість⁵. Курт Левін згадує, що йому довелося брутально пояснити їй, що вони в такому разі «підуть на мило»⁶. І тоді Рахіль Левін заявила про те, що її, як і більшість тодішніх євреїв, найбільше хвилювало – питання про хрещення⁷. Вона сказала, що за таку ціну не хоче купувати життя, навіть якщо йдеться про життя дітей, що їй не можна цього робити хоча б з огляду на пам'ять про покійного чоловіка-рабина⁸. На цьому дискусія завершилась. Курт Левін був вимушений наступного ранку йти сам до Митрополичих палат і пояснювати ситуацію. Митрополит Андрей Шептицький, у свою чергу, відповів йому, що розуміє причину цієї відмови. Він заявив, що хлопець має і його зрозуміти, що він це робить не для отримання грошей чи іншої винагороди, а виключно з мотивів любові до Бога і ближнього⁹. А по відношенню до Левіних має подвійний обов'язок через пам'ять про покійного рабина Ізекиїла Левіна, який був його приятелем. Про хрещення ж митрополит заявив, що він навіть і не думав про це. Якщо вдасться врятуватися і пережити війну, і вони переконаються у правдивості його віри, тоді можна буде говорити про щось. Також, митрополит попросив, щоб Курт Левін все це передав матері і вона наступного ранку прийшла до нього на особисту розмову. Коли ж вдома було все передано, Рахіль Левін погодилась прийти до Митрополичих палат. Там, митрополит Андрей Шептицький ще раз підтвердив свої слова і заявив, що він є гарантом того, що діти не забудуть про своє єврейське походження, що будуть виховуватися у єврейському дусі. Рахіль Левін знову попросила час на роздуми і лише наступного дня Курт Левін завів свого молодшого брата Натана (1932 р.н.) до резиденції митрополита Андрея Шептицького¹⁰. Це відбулося наприкінці «серпневої» акції¹¹. Натомість сам проект порятунку єврейських дітей розпочався ще під час її проведення.

Рабин Давид Кагане зазначає, що незадовго до Курта Левіна, він з рабином Кальманом Хамайдесом також зверталися по допомогу до митрополита Андрея Шептицького. Курт Левін на початку просив у глави Греко-Католицької Церкви переховати рукописи свого батька¹². Рабини ж прийшли з проханням від імені відділу релігії Юденраду попросити про передачу на зберігання декількох сотень сувоїв Тори, які були у підвалах на вул. Бернштейна 12¹³ (сучасна вул. Шолом-Алейхема). Як і у випадку Курта Левіна, це було вступним проханням. Спражнім мотивом приходу було прохання про надання притулку¹⁴. Вони знали, що митрополит мав славу справедливої людини і ведені цією надією, що він не відмовить їм у допомозі, вони звернулися до нього¹⁵. Контакт

¹ Гонігсман, Я. (2009). Катастрофа львівського єврейства (1941-1944). *Незалежний культурологічний журнал «І»*, 180.

² Фрідман, Ф. (2009). Винищення львівських євреїв. *Незалежний культурологічний журнал «І»*, 138.

³ Кагане, Д. (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане*. Київ, 88.

⁴ Левін, К. (2007). *Мандрівка крізь ілюзії*. Львів, 54.

⁵ Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa, 120.

⁶ Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa, 120.

⁷ Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa, 120.

⁸ Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa, 120.

⁹ Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa, 120.

¹⁰ Lewin, K. (2011) *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa, 121.

¹¹ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 15, Он. 1, Спр. 14, арк. 11.

¹² Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Warszawa, 119.

¹³ Кагане, Д. (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане*. Київ, 88.

¹⁴ Кагане, Д. (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане*. Київ, 88.

¹⁵ Кагане, Д. (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане*. Київ, 88.

з Митрополічим палацом був наведений через приятеля рабина Давида Кагане, колишнього викладача Львівської богословської академії о. д-р Гавриїла Костельника. Саме він домовився про зустріч і митрополит їх прийняв¹. На початку розмови, як згадує рабин Давид Кагане, митрополит Андрей Шептицький взяв його руку у свої руки і, дивлячись співчутливо, сказав з прихильністю у голосі: «Я бачу, біда привела тебе до мене, мій сину. Сідай, будь ласка, й розкажи мені про неї»². В процесі бесіди, митрополит запитався, як може їм допомогти³. Тоді рабин Давид Кагане попросив його врятувати Тори і дітей, чиїх батьків нацисти вбили і мають знищити в найближчій обласі⁴. Митрополит погодився на перше прохання з умовою, що євреї самі принесуть Тори⁵. Стосовно другого, то він виявив готовність прийняти єврейських дітей⁶. Але попросив прийти наступного дня, оскільки мав порадитися щодо технічних питань цього процесу. Його найближчі співробітники у цьому проєкті – ігумен Унівської Святоуспенської Лаври Студійського Уставу ієромонах Климентій (Шептицький) та ігумена Святопокровського монастиря Студійського Уставу мати Йосифа (Вігер) також виявили готовність сприяти цьому задуму і його реалізувати⁷. Єдиним застереженням було те, що з огляду на часті перевірки сиротинців, під час яких нацисти наказували дітям роздягатися, було домовлено, що в першу групу врятованих увійдуть тільки дівчатка⁸. Очевидно, оточенню митрополита потрібний був час на вироблення системи порятунку. Невдовзі відбулась перша рятівна операція. Тоді, особистий водій митрополита Андрея Шептицького, Іван Гірний перевіз автомобілем глави Греко-Католицької Церкви певну кількість дітей до різних місць підготовлених для переховування.

Рабин Давид Кагане твердить, що цей візит став вихідним пунктом у проведенні операції по порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким⁹. Ця теза є дискусійною, оскільки до кінця неможливо дослідити контактів митрополита з євреями з львівського гетто через брак джерел. Останні дослідження показали, що митрополит активно переховував дорослих осіб у підвалах Святоюрського комплексу вже під час самої «серпневої» акції, а різні люди, у пошуках спасіння, зверталися до нього ще до візиту рабинів. Підтвердженням цього є свідчення Марка Вайнтраупа.

Марк Вайнтрауп (1925 р.н.), справжнє ім'я Ізек Маркус Вайнтрауп, змінив його на початку 50 рр. ХХ ст., коли закінчив Сорбону в Парижі і виїхав до Австралії¹⁰. Він був сином Якуба Вайнтраупа та Діни Вайнтрауп з дому Канер. В подружжі було ще двоє дочок – Адель, яка загинула під час «серпневої» акції, коли Марк Вайнтрауп переховувався у Святоюрському комплексі, та Регіна, яка врятувалася долею випадку у Янівському концентраційному таборі через рішення німецького солдата не брати її до числа осіб призначених на знищення¹¹.

Родина Вайнтрауп була дуже заможною. Її глава – Якуб Вайнтрауп був власником будівельного підприємства на вул. Л. Сапегі (сучасна вул. С. Бандери), фабрики ролетів¹². Вони жили на вул. А. Кордецького 12а (сучасна вул. О. Степанівни) у несврейській околиці Львова, де Якуб Вайнтрауп мав дві кам'яниці¹³. Марк Вайнтрауп вчився у ІХ державній гімназії ім. Я. Кохановського, де на той час було шістсот учнів і лише семеро серед них були євреями¹⁴. Всі його друзі дитинства та юності були за національністю поляками або українцями. Під час німецької окупації всі вони покинули його і він не отримав від них жодної допомоги, а навпаки – тільки неприязнь¹⁵. В одному лише випадку довоєнні контакти допомогли йому і врятували життя. Коли Львів був окупований нацистами, Марк Вайнтрауп був змушений працювати на залізниці. Це була тяжка виснажлива робота, яка полягала в прокладанні дороги. Робітники не витримували більше

¹ Кагане, Д. (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кагане*. Київ, 88.

² Гейман, Л. (1984). Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*, 12.

³ Гейман, Л. (1984). Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*, 12.

⁴ Гейман, Л. (1984). Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*, 12.

⁵ Кагане, Д. (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кагане*. Київ, 89.

⁶ Кагане, Д. (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кагане*. Київ, 89.

⁷ Гейман, Л. (1984). Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*, 12.

⁸ Гейман, Л. (1984). Забута епопея графа Шептицького. *Жіночий світ*, 12.

⁹ Кагане, Д. (2003). *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кагане*. Київ, 187.

¹⁰ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Оп. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

¹¹ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Оп. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

¹² Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Оп. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

¹³ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Оп. 1, Спр. 010, DVD 372-002.

¹⁴ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Оп. 1, Спр. 010, DVD 372-002.

¹⁵ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Оп. 1, Спр. 010, DVD 372-002.

семи-восьми днів. Їхнім завданням було носити на плечі балки вагою п'ятдесят кілограм, а коли хтось від знемоги падав – його відразу вбивали вартові¹. На п'ятий день праці до Марка Вайнтраупа підійшов чоловік, який впізнав у ньому однокласника свого сина у IX державній гімназії ім. Я. Кохановського². Його прізвище було Грюник, він був начальником підрозділу на львівській залізниці і саме він перевів Марка Вайнтраупа працювати до себе, що дало йому чотири-п'ять місяців відносного спокою і врятувало від смерті³. Марк Вайнтрауп свідчить, що це була випадкова людина, яка допомогла і врятувала, бо лише впізнала⁴.

Другий випадок безкорисливої допомоги Маркові Вайнтраупові належить митрополиту Андрею Шептицькому. Вся проблема родини Вайнтрауп полягала у тому, що вони, на початку німецько-радянської війни, мали можливість евакуюватись, але відмовились від цього⁵. Якуб Вайнтрауп знав головного лікаря військового шпиталю у Львові. Перед евакуацією з міста, той приїхав тритонною машиною під будинок родини Вайнтрауп і запропонував приєднатися до нього⁶. Але Якуб Вайнтрауп відповів йому, що ніхто не може бути гіршим за радянську владу⁷. Така відповідь була викликана тим, що восени 1939 р. у Якуба Вайнтраупа цією владою було націоналізовано дві кам'яниці. Тому він її не любив і водночас боявся⁸. Своїй родині він заявив, що закінчив німецьку школу у Відні, знає цю мову і вірить, що німці не можуть робити такі страшні речі, що Вайнтраупи мають залишитись у Львові і вони переживуть війну⁹. Але як зазначає Марк Вайнтрауп – не пережили¹⁰.

Подібні настрої не були поодинокими у львівських євреїв. Про цю надію, єврейської громади Львова щодо німецької влади, згадує у своїх спогадах і Курт Левін¹¹. Проте, безкомпромісна політика нацистів відразу переконала мешканців міста у марноті їх сподівань. На початку серпня 1942 р., як зазначає Марк Вайнтрауп, у львівському гетто було відомо про наближення наступної великої акції, оскільки можна було спостерігати збільшення кількості військ СС, які оточували територію проживання євреїв¹². В цей період Якуб Вайнтрауп прийняв рішення звернутися за допомогою до митрополита Андрея Шептицького. До війни він часто зустрічався з ним і вони добре зналися. Він зателефонував до канцелярії митрополита і попросив владу допомогти його єдиному сину¹³. Митрополит відповів йому, що Марк Вайнтрауп має прийти до церкви св. Юрія. Останній прийшов до архикатедрального собору ввечері перед «серпневою» акцією. Його завели до першого поверху Митрополітичних палат. Там зібралось близько сімнадцяти євреїв¹⁴. Митрополита Андрея Шептицького привезли на інвалідному візку. Марка Вайнтраупа привели до владки, він представився і той положив обидві руки на його голову та благословив. Потім Марка Вайнтраупа завели до укриття в підвалі. Він бачив митрополита лише один раз тоді і перебував там сімнадцять днів¹⁵. Властиво саме Марк Вайнтрауп свідчить, що переховування сімнадцяти-вісімнадцяти осіб у підвалах Святоюрського комплексу під час «серпневої» акція 1942 р. не було поодиноким випадком рятування євреїв чи щасливим випадком, а систематичним порятунком переслідуваних нацистами людей¹⁶. Підтвердженням цього є подібний захід, який проводили монахи Студійського Уставу, коли в цей самий час переховували у підвалах взуттєвої фабрики «Солід» на вул. Трибунальській 16 (сучасна вул. Шевська) шістнадцять євреїв¹⁷. Тому, можна зробити

¹ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

² Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

³ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

⁴ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

⁵ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 378-002.

⁶ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 378-002.

⁷ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 378-002.

⁸ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 378-002.

⁹ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 378-002.

¹⁰ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 378-002.

¹¹ Левін, К. (2007) *Мандрівка крізь ілюзії*. Львів, 44.

¹² Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 378-002.

¹³ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

¹⁴ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 378-002.

¹⁵ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

¹⁶ Архів Святоуспенської Унівської Лаври. Ф. 017, Он. 1, Спр. 010, DVD 373-001.

¹⁷ Гординський, В. (1983). Спогади про о. Йоана Петерса, отців студитів і братів Шептицьких. *Світильник істини: Джерела до історії Української католицької богословської академії у Львові 1928-1929-1944*, 465.

висновок, що візит рабинів Давида Кагане та Кальмана Хамайдеса започаткував порятунок єврейських дітей з львівського гетто, в той час як переховування дорослих, через менші труднощі пов'язані з віковою особливістю, вже відбувалося напередодні «серпневої» акції 1942 р.

Підводячи підсумки, потрібно зазначити, що події «серпневої» акції 1942 р. стали переломним моментом у відносинах митрополита Андрея Шептицького з єврейською громадою Львова під час Другої світової війни. Саме ця акція стала приводом, який призвів до звертання євреїв з львівського гетто по допомогу до глави Греко-Католицької Церкви. Тоді ж, у процесі порятунку, окреслилися дві незалежні ділянки переховування: дітей та дорослих. Переховування дорослих було первинним через вікові особливості, менші потреби переслідуваних людей і усвідомлення ними небезпек, що породжувало в них відповідну поведінку і обережність у загрозованих ситуаціях. Зіграло свою роль і те, що люди, які шукали захисту у Святоюрському комплексі перед «серпневою» акцією 1942 р. були за спогадами свідків виключно дорослими людьми.

Переховування ж дітей вимагало налагодження виробленого алгоритму і мало свою специфіку, породжену віковим сприйняттям світу дітьми. Оточення митрополита Андрея Шептицького, якому було доручено вказану роботу, проявило велику мобільність, оскільки вже під час «серпневої» акції 1942 р. організувало вивезення першої групи дітей з львівського гетто. Велика заслуга у цьому належала рабину Давиду Кагане та рабину Кальману Хамайдесу, як представникам єврейської громади, які дали перший поштовх у цьому процесі.

З іншої сторони, на підставі опрацьованих джерел, можна стверджувати, що в серпні 1942 р. порятунок євреїв набув характеру не одноразової акції допомоги, а системного порятунку людей, які опинилися в умовах спланованого німецькою владою геноциду. Деталі, методи та способи будуть розроблені та втілені у життя найближчим оточенням митрополита Андрея Шептицького у наступні місяці осені 1942 р. і вони продемонструють свою ефективність, надійність і продуманість, оскільки жоден єврей, який був перехований цією групою не буде заарештований і знищений нацистами.

References:

1. Fridman, F. (2009). Vynyshchennya lvivskykh yevreyiv [The extermination of Lviv Jews]. *Nezalezhnyy kulturolohichnyy zhurnal "Yi"* [The independent culturological journal «Ii»], no. 58, 126-151 [in Ukrainian].
2. Heyman, L. (1984). Zabuta epopeya hrafa Sheptytskoho [The forgotten epopee of the Count Sheptytsky]. *Zhinochyy svit* [The women's world], no. 11-12, 11-13. [in Ukrainian].
3. Honihsmán, Ya. (2009). Katastrofa lvivskoho yevreystva (1941-1944) [The catastrophe of Lviv Jewry]. *Nezalezhnyy kulturolohichnyy zhurnal "Yi"* [The independent culturological journal «Ii»], no. 58, 160-190 [in Ukrainian].
4. Hordyns'kyu, V. (1983). Spohady pro o. Yoana Petersa, ottiv studytiv i brativ Sheptytskykh [The memories about the father John Peters, fathers of study and Sheptytsky brothers]. *Svitylnyk istyny: Dzherela do istoriyi Ukrayinskoyi katolyt'koyi bohoslavskoyi akademiyi u Lvovi 1928-1929-1944* [The light of truth: Sources to the history of the Ukrainian Catholic Theological Academy in Lviv 1928-1929-1944], no. 3, 463-468 [in Ukrainian].
5. Kahane, D. (2003). *Shchodennyk Lvivskoho hetto. Spohady rabyna Davyda Kakhane* [The journal of the Lviv ghetto. Memories of the rabbi David Kahane]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
6. Levin, K. (2007). Mandrivka kriz ilyuziyi [The journey through illusions]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
7. Lewin, K. (2011). *Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946* [The experienced one. The saga of the Saint Yura written in 1946]. Warszawa [in Polish].
8. Schenk, D. (2012). *Noc morderców: kaźń polskich profesorów we Lwowie i holokaust w Galicji Wschodniej* [Night of the murderers: the murder of Polish professors in Lviv and the Holocaust in Eastern Galicia]. Kraków [in Polish].
9. Reference «Cvidchennya Marka Vayntraupa» – Mark Weintraup certificate. Fund 017. Description 1. Case DVD 372-002. Arkhiv Svyatouspens'koyi Univ'skoyi Lavry [Archive of the Saint Uspenska Univ Lavra]. Univ (in Ukrainian).
10. Reference «Cvidchennya Marka Vayntraupa» – Mark Weintraup certificate. Fund 017. Description 1. Case DVD 378-002. Arkhiv Svyatouspens'koyi Univ'skoyi Lavry [Archive of the Saint Uspenska Univ Lavra]. Univ (in Ukrainian).
11. Reference «Cvidchennya Marka Vayntraupa» – Mark Weintraup certificate. Fund 017. Description 1. Case DVD 373-001. Arkhiv Svyatouspens'koyi Univ'skoyi Lavry [Archive of the Saint Uspenska Univ Lavra]. Univ (in Ukrainian).
12. Reference «Cvidchennya Natana Levina» – Natan Lewin certificate. Fund 017. Description 1. Case 14. Arkhiv Svyatouspens'koyi Univ'skoyi Lavry [Archive of the Saint Uspenska Univ Lavra]. Univ (in Ukrainian).